

Yurii Sokur

V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID iD: 0000-0002-3957-7881

PREREQUISITES AND SOURCES OF THE EMERGENCE OF CHUMAK CUSTOMARY LAW

Abstract. The subject of Chumak (traditional Ukrainian wagoners) customary law is an important yet methodologically complex topic within the history of the Ukrainian state and law. It allows us to trace how the economic practices of trade and transport, the perils of steppe routes, traditions of communal self-governance, and the need for mutual trust among participants in the trade gave rise to unwritten rules of conduct. At the same time, a caveat must be noted at the outset: the internal order of the Chumak caravan has not survived in the form of a formal code or statute. Information regarding it is largely reconstructed indirectly—from ethnographic accounts, folklore, archival complaints, commercial documents, and later historical-legal analyses.

Keywords: Chumak trade, Chumak customary law, customary law, Chumak caravan, contractual obligations, property liability, mutual assistance, legal culture.

Юрій Сокур

Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України, Київ, Україна
ORCID iD: 0000-0002-3957-7881

ПЕРЕДУМОВИ ТА ДЖЕРЕЛА ВИНИКНЕННЯ ЧУМАЦЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Анотація. Тема чумацького звичаєвого права належить до важливих, але методологічно складних сюжетів історії держави і права України. Вона дозволяє простежити, як господарська практика торговельно-транспортної діяльності, небезпека степових шляхів, традиції громадського самоврядування та потреба в довірі між учасниками промислу породжували неписані правила поведінки. Водночас слід одразу застерегти: внутрішній порядок чумацької валки не зберігся у вигляді кодексу чи статуту. Відомості про нього здебільшого реконструюються опосередковано — з етнографічних описів, фольклору, архівних скарг, торговельних документів і пізніших історико-правових узагальнень.

Ключові слова: чумацтво, чумацьке звичаєве право, звичаєве право, чумацька валка, договірні зобов'язання, майнова відповідальність, взаємодопомога, правова культура.

Чумацтво було історичною формою організації далеких перевезень і торгівлі, що поєднувала транспортну послугу з самотійним підприємництвом.

Чумаки перевозили сіль, рибу, зерно та інші товари, вкладаючи капітал у волів, вози й запаси та ризикуючи на степових маршрутах. Саме господарська природа промислу, а не законодавча воля держави, породжувала внутрішні правила поведінки. Промисел був сезонним, ризикованим і капіталомістким: потрібні були воли, вози, запаси, знання шляхів і контакти на ярмарках.

Чумацька артіль або валка – це тимчасове об'єднання кількох господарів (іноді з наймитами) для спільної подорожі. Валка не була постійною корпорацією з писаним статутом. Це була господарсько-транспортна група, що формувалася під конкретний рейс: спільний маршрут, спільна охорона, спільні стоянки, розподіл обов'язків і ризиків. Керівництво, як правило, здійснював визнаний старший (отаман валки), авторитет якого спирався на досвід, репутацію і згоду учасників, а не на державне призначення [1; 2; 6; 7].

Звичай – повторювана, соціально визнана практика, яка складалася внаслідок багаторазового застосування певних моделей поведінки: спільної охорони, чергування, допомоги потерпілому, дотримання слова при купівлі-продажу. Звичай сам по собі ще не є нормою права; він стає джерелом права тоді, коли учасники сприймають його як обов'язковий і пов'язують порушення з осудом, втратою довіри або виключенням із промислу [1; 9].

Звичаєва норма – це вже правило поведінки, яке має відносно стійкий зміст (хто охороняє, хто відповідає за волів, як ділять витрати, як вирішують спір) і забезпечується не державною санкцією, а внутрішнім тиском колективу. Норма може бути більш або менш чіткою; її конкретний зміст часто відомий нам лише фрагментарно.

Офіційне право – закони, укази, митні, ярмаркові, дорожні та приписи держав, територією яких проходили маршрути регулювало зовнішні відносини: мито, ярмарки, паспорти, відповідальність за крадіжку чи розбій за державним законом. У внутрішньому житті валки визначальну роль зберігав звичай. Таке розмежування принципове. Не можна ототожнювати промисел із правом, валку – із судом, а фольклорний образ "чесного чумака" – із юридичним інститутом. Ми говоримо про шар неписаних правил, що виникали з практики, а не про галузь позитивного права [1; 9].

Торгівля на значні відстані сіллю та іншими товарами вимагала значних вкладень: кілька пар волів, міцний віз, запас фуражу, гроші на мито й харчі. Один господар не міг самотужки гарантувати збереження вантажу на сотні верст. Звідси потреба в правилах щодо: спільного користування ресурсами; розподілу витрат на переправу, фураж, ремонт; обліку товару; повернення позики; розподілу прибутку чи збитку після продажу. Економічна незалежність промислу від місцевого натурального господарства і його участь у ярмарковій торгівлі також вимагали довіри до слова й репутації: чумака, який обманув

товариша або покупця, ризикував втратити не лише конкретну угоду, а й можливість наступного сезону [3; 4; 7].

Чим складнішою ставала торгівля (збільшення преїскуранту товарів, розмаїття ринків, кредитування), тим більшою була потреба у стійких очікуваннях поведінки. Саме ця внутрішня економічна логіка, а не указ, пояснює появу звичаєвих правил.

Валка як колективна форма походу створювала потребу в управлінні без державного апарату. Треба було: сформувати групу; узгодити час виходу; обрати або визнати старшого; розподілити обов'язки (хто веде передній віз, хто відповідає за нічну варту, хто доглядає хворих волів); визначити порядок руху і місця стоянок; домовитися про взаємодію з іншими валками. Без мінімальної дисципліни валка розпадалася, а товар гинув. Організаційна потреба породила звичаї керівництва, підпорядкування на маршруті та колективного обговорення важливих рішень [2; 6].

При цьому не слід уявляти валку як постійну корпорацію з виборчими процедурами на кшталт козацької ради в повному обсязі. Джерела дозволяють говорити лише про функціональне лідерство і практику спільних рішень, а не про формалізований статут [6; 7].

Маршрути пролягали степом, через малозаселені території, переправи, прикордоння. Типовими ризиками були напади розбійників, негода, нестача води, хвороби людей і худоби, загибель волів, втрата орієнтирів. У таких умовах індивідуальне виживання було майже неможливим. Звідси звичаї спільної охорони, нічних чергувань, взаємного попередження про небезпеку, допомоги при поломці воза чи смерті худоби. Небезпека торговельних маршрутів була одним із головних чинників формування чумацького звичаєвого права, оскільки зумовлювала необхідність дисципліни, взаємодопомоги та колективної відповідальності [1; 2; 7].

Важливо: ми не маємо надійних тарифів "покарань за сон на варті" чи описів формальних військових статутів валки. Реконструкція має залишатися на рівні функцій (охорона, чергування, колективна відповідальність), а не вигаданих санкцій.

Чумаки виходили з сільського світу з його громадськими традиціями: повага до старших, кругова порука, примирення сторін, відповідальність перед "своїми", цінність чесного слова. На це накладалися елементи козацького досвіду: виборність або визнання авторитету ватажка, дисципліна в поході, різке ставлення до крадіжки й зради як до вчинків, що руйнують товариство [1; 2; 9]. Репутація була соціальним капіталом: втрата довіри фактично означала виключення з промислу.

Релігійно-моральний шар (християнські уявлення про гріх, обіцянку, допомогу ближньому, поховання померлого) посилював обов'язковість звичаю, хоча сам по собі не створював юридичної норми. Соціальний осуд і страх втратити "ім'я" часто були ефективнішими за віддалений державний суд [8; 9].

Віддаленість від адміністрації й судів під час рейсу робила саморегулювання єдиною можливим способом швидко вирішувати конфлікти. Це зближує чумацькі практики з іншими формами українського громадського самоврядування, але знову ж таки – на рівні типу, а не тотожності інститутів [9].

Оскільки єдиного писаного кодексу не існувало, джерела є різнорідними і часто непрямими. Звичай як головне джерело: тривале повторення моделі поведінки, визнання її обов'язковою, осуд за порушення. Обов'язковість трималася на пам'яті поколінь і на користі для безпеки валки. Усні домовленості щодо участі в рейсі, розподілу витрат, позики, найму, купівлі-продажу. У традиційному суспільстві слово мало високу моральну й фактичну силу; порушення слова руйнувало репутацію.

Рішення старшого або ради валки. Ситуативні акти застосування звичаю: хто винний у втраті, як ділити витрати, чи брати порушника далі. Авторитет рішення залежав від відповідності "так завжди робили" і від згоди більшості. Практика самих валок. Повторювані маршрути, час виходу, схема ночівлі, правила поводження з худобою. Те, що регулярно застосовувалося і вважалося необхідним, набувало нормативного відтінку. Традиції української громади – взаємодопомога, колективна відповідальність, повага до старших, примирення, захист слабшого.

Релігійні та моральні норми – чесність, заборона крадіжки й обману, обов'язок поховати товариша, виконання обіцянки. Вони підсилювали звичай, але не замінювали його. Писемні торговельні документи – купчі, розписки, боргові зобов'язання, записи в облікових книгах. Вони краще висвітлюють зовнішні майнові відносини, ніж внутрішній статут валки.

Фольклор та етнографія. Чумацькі пісні, прислів'я, перекази фіксують ідеал честі, взаємодопомоги, трагізму шляху, але рідко дають точну юридичну норму. Їх треба використовувати як свідчення ціннісного світу, а не як статті закону [8].

Архівні та історичні документи – судові справи, скарги, ярмаркові й митні матеріали, статистичні описи, спогади. Найцінніші ті, що показують конкретний конфлікт і те, як сторони апелювали до "звичаю" чи "порядку чумацького" [5; 7].

Чумацьке право як комплекс звичаєвих правил виникло з економічних (торгівля на значні відстані, капітал, довіра), організаційних (валка, лідерство, розподіл праці), безпекових (степ, розбій, втрата поголів'я) і соціальних (громада, репутація, козацький досвід, мораль) потреб промислу, а не з державної кодифікації.

Чумацьке звичаєве право не було кодифікованою системою, однак сукупність усталених звичаїв, усних домовленостей і колективних рішень забезпечувала належний порядок у сфері торгівлі, перевезень, охорони майна та взаємодії учасників валки. Звичаї регулювали управління валкою, обов'язки,

охорону, майно, перевезення, торгівлю, відповідальність, спори й взаємодопомогу. Це був комплекс побутових, господарських і моральних правил, що забезпечував виживання групи в умовах ризику.

Джерела є комплексними: звичай, усна угода, рішення старших, практика походів, громадські й козацькі традиції, релігія, торговельні документи, державне право, фольклор, архіви. Жодне з них окремо не дає повної картини.

Вивчення теми важливе для розуміння українського звичаєвого права загалом, норми народжувалися з практики, трималися на авторитеті колективу й доповнювалися мораллю, а за потреби писаним правом.

REFERENCES / СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Сокур Ю. В., Малишко К. І. Аспекти становлення чумацького звичаєвого права // Митна справа. 2013. № 5 (2.1). С. 62–69. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/179b251b-2f47-4f54-9b5f-10a257a5011b/content> (дата звернення: 06.10.2026).
2. Сокур Ю. В. Феномен чумацтва і його правове регулювання. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/44afedd2-47fa-42da-b20d-d9b7a1b02411/content> (дата звернення: 06.10.2026).
3. Сокур Ю. В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII-XIX ст.): монографія. Київ. Видавництво "Фейвор", 2009. 208 с.
4. Сокур Ю. В. Правове регулювання торгівлі як одна з передумов економічної незалежності держави (на прикладі чумацького промислу в Україні). URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/62c71c57-b9bf-4cse-90c3-35602f0684e7/content> (дата звернення: 06.10.2026).
5. Дробіна Л. В. Феномен українських чумаків у працях науковців. 2020. URL: <https://hj.chnu.edu.ua/hj/article/view/262/260> (дата звернення: 06.10.2026).
6. Микитюк С. О. Особливості організації чумацького промислу на території України. 2021. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d727af9b-2024-4631-b4fb-58d6dec338dd/content> (дата звернення: 06.10.2026).
7. Чумацтво // Енциклопедія історії України. URL: <https://history.org.ua/?termin=Chumatstvo> (дата звернення: 06.10.2026).
8. Чумацькі пісні / упоряд. О. І. Дей. Київ, 1976. URL: https://archive.org/stream/chumacki1976/chumacki1976_djvu.txt (дата звернення: 06.10.2026).
9. Бедрій М. М. Систематизація українського звичаєвого права: історико-правовий аспект. 2024. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/302949/294961> (дата звернення: 06.10.2026).